CODE : 06/A **506/A**

499825

Roll No. : ....

[Map of India and Punjab]

Total No. of Questions : 6]

[Total No. of Printed Pages : 24

X

2326

ਸਲਾਨਾ ਪਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

SOCIAL STUDIES

(Punjabi, Hindi and English Versions)

(Morning Session)

Time Allowed : 3 Hours **Maximum Marks : 80**

(Punjabi Version)

ਨੋਟ : *(i)* ਆਪਣੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਤਰੀ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਕੋਡ/ਪੇਪਰ-ਕੋਡ ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਕੋਡ/ਪੇਪਰ-ਕੋਡ 06/A ਜ਼ਰੂਰ ਦਰਜ ਕਰੋ।

(ii) ਉੱਤਰ-ਪੱਤਰੀ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਗਿਣ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਟਾਈਟਲ ਸਹਿਤ 24 ਪੰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਠੀਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਨ।

(iii) ਉੱਤਰ-ਪੱਤਰੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲੀ ਪੰਨਾ/ਪੰਨੇ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ/ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

(iv) ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਸ਼ੀਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਤਰ ਢੁਕਵੇਂ ਹੀ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਉੱਤਰ ਨਾ ਕੱਟੋ।

(v) ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

(vi) ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੱਤਰ 6 ਭਾਗਾਂ (ੳ, ਅ, ੲ, ਸ, ਹ, ਕ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(vii) **ਭਾਗ-ੳ** ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰਬਰ 1 ਦੇ 10 (i-x) ਉਪ-ਭਾਗ ਹਨ। ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1 ਅੰਕ ਦਾ ਹੈ।

(viii) **ਭਾਗ-ਅ** ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰਬਰ 2 ਦੇ 10 (i-x) ਉਪ-ਭਾਗ ਹਨ। ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1 ਅੰਕ ਦਾ ਹੈ।

(ix) **ਭਾਗ-ੲ** ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰਬਰ 3 ਦੇ 8 (i-viii) ਉਪ-ਭਾਗ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3 ਅੰਕ ਦਾ ਹੈ।

(x) **ਭਾਗ-ਸ** ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰਬਰ 4 ਦੇ 4 (i-iv) ਉਪ-ਭਾਗ (100% ਅੰਦਰੂਨੀ ਛੋਟ ਵਾਲੇ) ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ 80-100 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5 ਅੰਕ ਦਾ ਹੈ।

(xi) **ਭਾਗ-ਹ** ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰਬਰ 5 ਦੇ ਸਰੋਤ ਆਧਾਰਿਤ 2 ਉਪ-ਭਾਗ ਹਨ। ਹਰ ਉਪ-ਭਾਗ 4 ਅੰਕ ਦਾ ਹੈ।

(xii) **ਭਾਗ-ਕ** ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੰਬਰ 6 ਮਾਨ-ਚਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਉਪ-ਭਾਗ ਹਨ। ਭੂਗੋਲ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ **ਭਾਰਤ** ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ **ਪੰਜਾਬ** ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ 6-6 ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 4-4 ਸਥਾਨ ਭਰਨੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਥਾਨ ਭਰਨ ਦਾ 1 ਅੰਕ ਹੈ।

ਭਾਗ – ੳ

(ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ)

1. ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੋ। 10 × 1 = 10

(i) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?

(ੳ) ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਅ) ਰਾਜਸਥਾਨ

(ੲ) ਗੁਜਰਾਤ (ਸ) ਝਾਰਖੰਡ

(ii) ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਕਿਹੜੀ ਹੈ?

(ੳ) ਚੇਨਈ (ਅ) ਹਲਦੀਆ

(ੲ) ਮੁੰਬਈ (ਸ) ਕਾਂਡਲਾ

(iii) ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਮੌਤ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

(ੳ) 1 ਸਾਲ (ਅ) 2 ਸਾਲ

(ੲ) 3 ਸਾਲ (ਸ) 4 ਸਾਲ

(iv) ਭਾਰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਕਦੋਂ ਬਣਿਆ ?

(ੳ) 1 ਜਨਵਰੀ, 1994 (ਅ) 1 ਜਨਵਰੀ, 1995

(ੲ) 1 ਜਨਵਰੀ, 1996 (ਸ) 1 ਜਨਵਰੀ, 1997

(v) ਸਟਾਕ ਐਕਸਚੇਂਜ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?

(ੳ) ਸਾਰਾ ਧਨ ਇੱਕ ਹੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ।

(ਅ) ਵਿਚੋਲਾ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਮਦਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

(ੲ) ਜੋਖਮ ਦੀ ਦਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਗਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

(ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ

(vi) ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?

(ੳ) ਦੁਆਬ ਚੱਜ (ਅ) ਦੁਆਬ ਰਚਨਾ

(ੲ) ਦੁਆਬ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ (ਸ) ਦੁਆਬ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ

(vii) ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕੌਣ ਸੀ ?

(ੳ) ਸੁੱਧਾ ਸਿੰਘ (ਅ) ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ

(ੲ) ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ (ਸ) ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ

(viii) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਦੋਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ?

(ੳ) 1778 ਈ. (ਅ) 1788 ਈ.

(ੲ) 1798 ਈ. (ਸ) 1799 ਈ.

(ix) 'ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਵਾਪਸ ਜਾਓ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਕਿਸ ਨੇ ਲਗਾਇਆ ?

(ੳ) ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਅ) ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ

(ੲ) ਊਧਮ ਸਿੰਘ (ਸ) ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ

(x) 'ਦੀਨ-ਏ-ਇਲਾਹੀ' ਕਿਹੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ?

(ੳ) ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ (ਅ) ਅਸ਼ੋਕ

(ੲ) ਸਿਰਾਜ-ਉਦ-ਦੌਲਾ (ਸ) ਅਕਬਰ

ਭਾਗ – ਅ

10 × 1 = 10

(ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ)

2. (ੳ) ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :

(i) .... ਨੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣਿਆ ਦਾ ਬੀਜਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

(ii) ਕੋਲਾਰ .... ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

(iii) ਮਾਲਕੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ .... ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(iv) ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਸਕ .... ਸੀ।

(v) ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਐਕਟ 1951 ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਾਂ ਦੀ ਰਜਿਸ਼ਟ੍ਰੇਸ਼ਨ .... ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :

(vi) ਰਾਜ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

(vii) ਬੀਮੇ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

(viii) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ?

(ix) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਉਂ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ?

(x) ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹੜਾ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸੰਗਠਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ?

ਭਾਗ – ੲ

3. ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ : 8 × 3 = 24

(i) 'ਜੈਵਿਕ ਸੂਬੇ' ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

(ii) ਪਾਣੀ, ਨਵਿਆਉਣਯੋਗ ਸਾਧਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ ਹੈ?

(iii) ਮੁਦਰਾ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

(iv) ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਉੱਪਰ, ਤੁਸੀਂ ਉਤਪਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?

(v) ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਹੋਈ? ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

(vi) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

(vii) ਭੈਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

(viii) ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਭਾਗ – ਸ

4. **ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ 80-100 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :** 4 × 5 = 20

(i) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮੌਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਜਾਂ

ਸਨਅਤਾਂ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪਲੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਸਰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ?

(ii) ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਧਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਜਾਂ

ਕੰਮ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

(iii) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।

ਜਾਂ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?

(iv) ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸਤ ਜਾਤੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।

ਜਾਂ

ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?

5. ਸਰੋਤ ਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ : 4 + 4 = 8

(ੳ) ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨੋਟ ਛਾਪਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਦਰਾ-ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਬਜਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਉਪਾਅ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : (i) ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਨਵੇਂ ਨੋਟ ਛਾਪਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ii) ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਨਕਦੀ-ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੱਢਵਾ ਕੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ। (iii) ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੁਦਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਮੁਦਰਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਰੁਪਇਆ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਨਵੇਂ ਨੋਟ ਛਾਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੈਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
2. ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੁਦਰਾ-ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘਾਟੇ ਦੀ ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿਹੜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ?

(ਅ) ਲੰਮੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਜਾਤਵਾਦ, ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਆਦਿ ਬੁਰਾਇਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਤੇ ਤੱਥ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਂਹ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਂਹ ਪਖੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ 67 ਸਾਲ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ, ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਊਣਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਊਣਤਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਜਨਾਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੈਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ?
2. ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ?
3. ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ?
4. ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਭਾਗ – ਕ

6. ਮਾਨ-ਚਿੱਤਰ : 4 + 4 = 8

(i) **ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਨ-ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ 6 ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ 4 ਸਥਾਨ ਭਰੋ :**

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗਲ ਵਾਲਾ ਰਾਜ, ਕੋਈ ਇੱਕ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਕੋਈ ਇੱਕ ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਪਲਾਂਟ, ਨਾਗਾਅਰਜੁਨ ਡੈਮ, ਕੋਈ ਇੱਕ ਕਣਕ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰ, ਕੋਈ ਇੱਕ ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰ

(ii) **1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਨ-ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ 6 ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ 4 ਸਥਾਨ ਭਰੋ :**

ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, ਖਿਦਰਾਣਾ, ਸੋਨੀਪਤ, ਸਮਾਨਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ, ਮੁਲਤਾਨ

(Hindi Version)

नोट : (i) अपनी उत्तर-पुस्तिका के मुख पृष्ठ पर विषय-कोड/पेपर-कोड के खाने में विषय-कोड/पेपर कोड **06/A** अवश्य भरें।

(ii) जैसे ही आप उत्तर-पुस्तिका प्राप्त करें, सुनिश्चित करें कि पुस्तिका में मुख पृष्ठ सहित **24** पृष्ठ हैं और ठीक से क्रमबद्ध हैं।

(iii) उत्तर-पुस्तिका में खाली छोड़े गए पृष्ठ/पृष्ठों के पश्चात् हल किए गए प्रश्न/प्रश्नों का मूल्यांकन नहीं किया जाएगा।

(iv) कोई अतिरिक्त शीट नहीं मिलेगी। अतः उत्तर आवश्यकतानुसार ही लिखें और लिखा हुआ उत्तर न काटें।

(v) **सभी प्रश्न अनिवार्य हैं।**

(vi) प्रश्न पत्र 6 भागों (क, ख, ग, घ, ङ, च) में विभाजित है।

(vii) **भाग-क** प्रश्न 1 में 10 (i-x) उप-भाग हैं। प्रत्येक प्रश्न 1 अंक का है।

(viii) **भाग-ख** प्रश्न 2 में 10 (i-x) उप-भाग हैं। प्रत्येक प्रश्न 1 अंक का है।

(ix) **भाग-ग** प्रश्न 3 में 8 (i-viii) उप-भाग हैं। प्रत्येक प्रश्न का उत्तर 30-50 शब्दों में देना है। प्रत्येक प्रश्न 3 अंक का है।

(x) **भाग-घ** प्रश्न 4 में 4 (i-iv) उप-भाग (100% आंतरिक छूट वाले) हैं। प्रत्येक प्रश्न का उत्तर 80-100 शब्दों में देना होगा। प्रत्येक प्रश्न 5 अंक का है।

(xi) **भाग-ङ** प्रश्न 5 में स्रोत आधारित 2 उप-भाग हैं। प्रत्येक उप-भाग 4 अंक का है।

(xii) **भाग-च** प्रश्न 6 मानचित्र से संबंधित है। इसके दो उप-भाग हैं। भूगोल वाले भाग में भारत के मानचित्र और इतिहास वाले भाग में 1947 से पूर्व पंजाब के मानचित्र में प्रत्येक में 6 स्थानों में से चार स्थान भरने हैं। प्रत्येक स्थान भरने का 1 अंक है।

भाग – क

(बहु विकल्पीय प्रश्न)

1. सही विकल्प का चयन करें : 10 × 1 = 10

(i) निम्नलिखित में से किस राज्य में काली मिट्टी पाई जाती है ?

(क) जम्मू और कश्मीर (ख) राजस्थान

(ग) गुजरात (घ) झारखंड

(ii) भारत का सबसे बड़ा बंदरगाह कौन सा है ?

(क) चेन्नई (ख) हल्दिया

(ग) मुंबई (घ) कांडला

(iii) शिशु मृत्यु दर में कितने वर्ष से कम आयु के बच्चों की मृत्यु दर शामिल है ?

(क) 1 वर्ष (ख) 2 वर्ष

(ग) 3 वर्ष (घ) 4 वर्ष

(iv) भारत विश्व व्यापार संगठन का सदस्य कब बना ?

(क) 1 जनवरी, 1994 (ख) 1 जनवरी, 1995

(ग) 1 जनवरी, 1996 (घ) 1 जनवरी, 1997

(v) शेयर बाजार में निवेश करने से पहले निम्नलिखित में से किन बातों का ध्यान रखना चाहिए ?

(क) सारा पैसा एक ही कंपनी में निवेश नहीं करना चाहिए।

(ख) किसी मध्यस्थ कंपनी की मदद लेनी चाहिए।

(ग) जोखिम के स्तर का पहले से अनुमान लगा लेना चाहिए।

(घ) उपरोक्त सभी

(vi) सिंधु नदी और झेलम नदी के बीच के क्षेत्र को क्या कहा जाता है ?

(क) दोआब चज

(ख) दोआब रचना

(ग) दोआब सिंध सागर

(घ) दोआब बिष्ट जालंधर

(vii) शहीद मिस्ल के संस्थापक कौन थे ?

(क) सुधा सिंह (ख) चडत सिंह

(ग) जस्सा सिंह (घ) कपूर सिंह

(viii) महाराजा रणजीत सिंह ने लाहौर पर कब विजय प्राप्त की ?

(क) 1778 ई० (ख) 1788 ई०

(ग) 1798 ई० (घ) 1799 ई०

(ix) 'साइमन कमीशन, वापस जाओ' का नारा किसने लगाया ?

(क) भगत सिंह (ख) लाला लाजपत राय

(ग) उधम सिंह (घ) करतार सिंह सराभा

(x) 'दीन-ए-इलाही' किस राजा की उदार नीति का प्रमाण है ?

(क) औरंगजेब (ख) अशोक

(ग) सिराजुद्दौला (घ) अकबर

भाग – ख

(वस्तुनिष्ठ प्रश्न) 10 × 1 = 10

2. (क) **रिक्त स्थानों की पूर्ति करें :**

(i) .... ने हमेशा कॉर्पोरेट घरानों द्वारा बीजों पर कब्ज़ा करने का विरोध किया।

(ii) कोलार .... के लिए प्रसिद्ध है।

(iii) स्वामित्व के आधार पर, अर्थव्यवस्था .... प्रकार की होती है।

(iv) लोधी वंश का पहला शासक .... था।

(v) भारतीय जनप्रतिनिधित्व अधिनियम, 1951 के प्रावधानों के अनुसार पार्टियों का पंजीकरण .... द्वारा किया जाता है।

(ख) **प्रत्येक प्रश्न का उत्तर एक शब्द या एक वाक्य में दें –**

(vi) राज्य राजमार्गों के निर्माण और रखरखाव के लिए कौन जिम्मेदार है ?

(vii) बीमा से क्या तात्पर्य है ?

(viii) गुरु गोबिंद सिंह जी का जन्म कब हुआ था ?

(ix) लाहौर के नागरिकों ने महाराजा रणजीत सिंह को लाहौर पर हमला करने के लिए क्यों आमंत्रित किया ?

(x) प्रथम विश्व युद्ध के बाद किस अंतर्राष्ट्रीय संगठन की स्थापना की गई थी ?

भाग – ग

3. **प्रत्येक प्रश्न का उत्तर 30-50 शब्दों में दें :** 8 × 3 = 24

(i) 'जैव प्रदेश' पर एक टिप्पणी लिखिए।

(ii) जल एक नवीकरणीय संसाधन कैसे है ?

(iii) मुद्रा से आपका क्या तात्पर्य है ?

(iv) आप उत्पाद पर उत्पाद के बारे में किस प्रकार की जानकारी देखना चाहेंगे ?

(v) आनंदपुर साहिब का दूसरा युद्ध कब हुआ था ? इसका संक्षेप में वर्णन कीजिए।

(vi) महाराजा रणजीत सिंह के बचपन की वीरतापूर्ण घटनाओं का विवरण लिखिए।

(vii) भैरोवाल की संधि की किन्हीं तीन धाराओं का उल्लेख कीजिए।

(viii) संघीय शासन प्रणाली में कितने स्तर पर सरकारें होती हैं ? व्याख्या कीजिए।

भाग – घ

4. **प्रत्येक प्रश्न का उत्तर 80-100 शब्दों में दें :** 4 × 5 = 20

(i) भारत में कृषि के मौसमों के बारे में व्याख्या कीजिए।

अथवा

उद्योगों के कारण होने वाले पर्यावरण प्रदूषण के प्रभाव को कम करने के लिए क्या कदम उठाए जा सकते हैं ?

(ii) अर्थशास्त्र की धन संबंधी परिभाषा की व्याख्या कीजिए।

अथवा

कार्य की प्रकृति के आधार पर अर्थव्यवस्था के प्रकारों का वर्णन कीजिए।

(iii) गुरु नानक देव जी की पहली उदासी के बारे में विस्तार से लिखिए।

अथवा

सिख धर्म के विकास में गुरु अर्जन देव जी का क्या योगदान था ?

(iv) भारतीय राजनीति का एक पहलू यह है कि राजनीति जाति पर आधारित है, क्या आप इससे सहमत हैं या नहीं, कारण बताइए।

अथवा

भारतीय नागरिकों में राजनीतिक चेतना कैसे विकसित हुई ?

4 + 4 = 8

5. **स्रोत आधारित प्रश्न :**

(क) घाटे की वित्त-व्यवस्था वह विधि है जिसके द्वारा सरकार अपने घाटे को केन्द्रीय बैंक से ऋण लेकर पूरा करती है। केन्द्रीय बैंक यह ऋण नये नोट छाप कर देता है। इसके फलस्वरूप मुद्रा की पूर्ति बढ़ती है तथा कीमतों के बढ़ने की सम्भावना होती है। घाटे की वित्त व्यवस्था सरकारी बजट के घाटे को पूरा करने का एक उपाय है। जब सरकार का कुल व्यय उसकी कुल आय से अधिक होता है तो सरकार को घाटा होता है। इस घाटे को पूरा करने के लिए जब निम्नलिखित तरीकों में से कोई भी तरीका अपनाया जाये तो उसे घाटे की वित्त व्यवस्था कहते हैं : (i) सरकार द्वारा, अपने घाटे को पूरा करने के लिए केन्द्रीय बैंक से कर्जा लेना। केन्द्रीय बैंक यह ऋण नये नोट छाप कर देता है। (ii) सरकारी खजाने में पड़ी हुई नकद जमा निकलवा कर घाटे को पूरा करना। (iii) सरकार द्वारा रिजर्व बैंक द्वारा जारी की गई मुद्रा के अतिरिक्त और नई मुद्रा जारी करना। इन तीनों तरीकों से देश में मुद्रा की मात्रा में वृद्धि होती है। भारत में घाटे की वित्त-व्यवस्था का अधिकतर भाग रिजर्व बैंक से रुपया उधार लेकर पूरा किया जाता है। रिजर्व बैंक को सरकार ऋण के बदले में सरकारी प्रतिभूतियाँ दे देती है। रिजर्व बैंक सरकारी प्रतिभूतियों को संचित कोष में रखकर नये नोट छाप कर सरकार को देता है। इस प्रकार मुद्रा की पूर्ति में वृद्धि होती है। इसके फलस्वरूप कीमत-स्तर बढ़ सकता है।

उपरोक्त पैराग्राफ को पढ़ने के बाद निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए :

1. घाटे के वित्त-व्यवस्था से क्या तात्पर्य है ?
2. मुद्रा आपूर्ति और कीमतों पर घाटे की वित्त-व्यवस्था का क्या प्रभाव पड़ता है ?
3. भारत में घाटे की वित्त-व्यवस्था का बड़ा हिस्सा किस प्रकार पूरा किया जाता है ?
4. रिजर्व बैंक सरकारी प्रतिभूतियों का उपयोग करके सरकार को ऋण कैसे प्रदान करता है ?

(ख) गुलामी के लंबे दौर और रियासतों के शासन के बाद, देश की आज़ादी के बाद भारत में लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था स्थापित हुई। भारत और दूसरे देशों के राजनेताओं ने भारतीय लोकतंत्र की सफलता और भविष्य पर शक ज़ाहिर किया। भारत और उसके लोगों में अज्ञानता, अशिक्षा, सांप्रदायिकता, जातिवाद, प्रांतीयता, भाषावाद, आर्थिक और सामाजिक असमानता और गरीबी जैसी कई बुराइयाँ थीं। लोकतंत्र को विफल करने वाले सभी तत्त्व और बातें भारत में

मौजूद थीं। लोकतंत्र को सफल बनाने के लिए जरूरी हालात और शर्तें मौजूद नहीं थीं। इन कमियों के बावजूद, भारतीय लोकतंत्र के 67 सालों के कामकाज में इसकी सफलता के संकेत मिलते हैं। भारत के लोगों की जागरूकता, लोकतंत्र के प्रति प्यार और सम्मान, तानाशाही शासन से नफ़रत, भारत की धर्मनिरपेक्षता की भावना आदि ने भारतीय लोकतंत्र को सफल बनाने में ज़रूरी भूमिका निभाई है। इसमें कोई शक नहीं कि भारतीय लोकतंत्र में कई कमियाँ हैं। भारतीय लोकतंत्र की कुछ कमियाँ बहुत खतरनाक हैं, लेकिन इसके बावजूद भारतीय लोकतंत्र स्थिर और मज़बूत है। जब हम भारत के पड़ोसी देशों में लोकतंत्र की अंतिम यात्रा और विकासशील देशों में लोकतंत्र को लड़खड़ाते हुए देखते हैं, और दूसरी ओर जब हम भारतीय लोकतंत्र को स्थिर और फलते-फूलते देखते हैं, तो हमारा दिल खुशी और गर्व से भर जाता है।

उपरोक्त पैराग्राफ को पढ़ने के बाद निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए :

1. भारत में लोकतंत्र को विफल बनाने वाले कौन-से कारक मौजूद थे ?
2. भारतीय लोकतंत्र की सफलता के कौन-से संकेत हैं ?
3. भारतीय लोकतंत्र को सफल बनाने में किन कारकों ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई है ?
4. पड़ोसी और विकासशील देशों की स्थिति की तुलना में भारतीय लोकतंत्र के बारे में क्या निष्कर्ष निकाला जा सकता है ?

भाग – च

6. मानचित्र : 4 + 4 = 8

(i) **भारत के दिए गए मानचित्र में कोई चार स्थान भरें।**

सबसे अधिक वनों वाला राज्य, कोई एक शुष्क मृदा क्षेत्र, कोई एक लौह एवं इस्पात संयंत्र, नागार्जुन बांध, कोई एक गेहूँ उत्पादक क्षेत्र, कोई एक मैंगनीज उत्पादक क्षेत्र

(ii) **1947 से पूर्व पंजाब के दिए गए मानचित्र में कोई चार स्थान भरें।**

चमकौर साहिब, खिदराना, सोनीपत, समाना, फिरोजशाह, मुल्तान

(English Version)

(i) You must write the subject code/paper code **06/A** in the box provided on the title page of your answer book.

(ii) Make sure that answer book contains **24 pages (including title page)** and are properly serialed as soon as you receive it.

(iii) Question/s attempted after leaving blank page/s in the answer book would not be evaluated.

(iv) No extra sheet will be given. Write suitable answer and do not strike the written answer.

(v) **All questions are compulsory.**

(vi) The question paper is divided into 6 Parts **(A, B, C, D, E, F).**

(vii) **Part-A** Question No. **1** has **10 (i-x)** sub-parts. Each question is of **1** mark.

(viii) **Part-B** Question No. **2** has **10 (i-x)** sub-parts. Each question is of **1 mark**.

(ix) **Part-C** Question No. **3** has **8 (i-viii)** sub-parts. Each question is to be answered in **30-50** words. Each question is of **3** marks.

(x) **Part-D** Question No. **4** has **4 (i-iv)** sub-parts (100% internal choice). Each question is to be answered in **80-100** words. Each question is of **5** marks.

(xi) **Part-E** Question No. **5** has source based 2 sub-parts. Each sub-part is of **4** marks.

(xii) **Part-F** Question No. **6** is related to Map. It has **two** sub-parts. **4** out of **6** places are to be filled in Map of **India** from Geography Part and in Map of **Punjab** before 1947 from History Part. Marking place in map is of 1 mark.

PART – A

(Multiple Choice Questions)

1. Select the correct option : 10 × 1 = 10

(i) In which of the following states black soil is found ?

(A) Jammu and Kashmir (B) Rajasthan

(C) Gujarat (D) Jharkhand

(ii) Which is the largest port in India ?

(A) Chennai (B) Haldia

(C) Mumbai (D) Kandla

(iii) Infant mortality rate includes the death rate of Infants younger than how many years ?

(A) 1 year (B) 2 years

(C) 3 years (D) 4 years

(iv) When did India become a member of the World Trade Organization ?

(A) January 1, 1994 (B) January 1, 1995

(C) January 1, 1996 (D) January 1, 1997

(v) Which of the following points should be kept in mind before investing in the stock exchange market ?

(A) Do not invest all the money in one company.

(B) Seek the help of a brokerage firm.

(C) Estimate the risk level beforehand.

(D) All of the above

(vi) What is the area between the Indus and Jhelum rivers called ?

(A) Doab Chaj

(B) Doab Rachna

(C) Doab Sindh Sagar

(D) Doab Bist Jalandhar

(vii) Who was the founder of the Shaheed Misl ?

(A) Suddha Singh (B) Charat Singh

(C) Jassa Singh (D) Kapur Singh

(viii) When did Maharaja Ranjit Singh conquer Lahore ?

(A) 1778 AD (B) 1788 AD

(C) 1798 AD (D) 1799 AD

(ix) Who raised the slogan 'Simon Commission, Go Back' ?

(A) Bhagat Singh (B) Lala Lajpat Rai

(C) Udham Singh (D) Kartar Singh Sarabha

(x) 'Din-i-Ilahi' is an example of the liberal policy of which emperor ?

(A) Aurangzeb (B) Ashoka

(C) Siraj-ud-Daulah (D) Akbar

PART – B

(Objective Type Questions) 10 × 1 = 10

2. (a) **Fill in the blanks :**

(i) .... always opposed the seizure of seeds by corporate houses.

(ii) Kolar is famous for ....

(iii) On the basis of ownership economy is of .... types.

(iv) The first ruler of the Lodhi dynasty was ....

(v) The registration of parties is done by .... as per the provisions of the Representation of the People Act of India, 1951.

(b) Answer each question in **one word or one sentence :**

(vi) Who is responsible for the construction and maintenance of state highways ?

(vii) What is meant by insurance ?

(viii) When was Guru Gobind Singh Ji born ?

(ix) Why did the citizens of Lahore invite Maharaja Ranjit Singh to attack Lahore ?

(x) Which international organization was established after the First World War ?

PART – C

3. Answer each question in 30-50 words : $8 \times 3 = 24$

(i) Write a note on 'Biotic Province'.

(ii) How does water become a renewable resource ?

(iii) What do you mean by money ?

(iv) What kind of information about the product would you like to see on the product ?

(v) When did the second battle of Anandpur Sahib take place ? Briefly describe it.

(vi) Write an account of the heroic events of Maharaja Ranjit Singh's childhood.

(vii) Mention any **three** clauses of the Treaty of Bhairowal.

(viii) How many levels of governments are there in the federal system of government ? Explain.

PART – D

4. Answer each question in 80-100 words : $4 \times 5 = 20$

(i) Explain the crop pattern of India.

OR

Discuss the steps to be taken to minimise environmental degradation by industries.

(ii) Explain wealth definition of economics.

OR

Describe the types of economy based on the nature of work.

(iii) Write in detail about the first Udasi of Guru Nanak Dev Ji.

OR

What contribution did Guru Arjan Dev Ji make to the development of Sikhism ?

(iv) One aspect of Indian politics is that politics is based on caste, do you agree or not, give the reason.

OR

How did political consciousness develop among Indian citizens ?

PART – E

5. Source based questions : 4 + 4 = 8

(a) Deficit financing is the method by which government meets the budgetary deficits by taking loans from the Central Bank. Central Bank meets this deficit by printing new currency notes. Consequently money supply increases and prices are expected to rise. Deficit financing is one method to meet the deficit of Govt. Budget. When aggregate expenditure exceeds aggregate revenue then the government has to face deficit. When any of the following methods is taken in order to meet this deficit, then it is called deficit financing. (i) Borrowing from Central Bank by government to meet the deficit Central Bank gives this loan by printing new currency notes. (ii) This deficit is met by taking out the cash balance from government treasury. (iii) To issue new

currency notes by the govt. other than already issued by the Reserve Bank of India. By applying the above three methods there is an increase in the supply of money in the country. In India the major portion of the Deficit financing is met by taking loans from the Reserve Bank Government gives government securities to Reserve Bank in return for taking loans Reserve Bank prints new notes by keeping government securities in reserve fund and gives loan to the government in this way, the supply of money increases which result in rise in the price level.

Read the above paragraph and answer the following questions :

1. What is meant by deficit financing ?
2. What is the impact of deficit financing on money supply and prices ?
3. In what way is the major part of deficit financing in India met ?
4. How does the Reserve Bank provide credit to the government using government securities ?

(b) After the long period of slavery and the rule of the princely states and after the country's independence, a democratic system of governance was established in India. Politicians from India and other countries expressed doubts about the success and future of Indian democracy. There was a lot of evils in India and its people like ignorance, illiteracy, communalism, casteism, provincialism, linguistics, economic and social inequality and poverty. All the elements and facts that made democracy fail were present in India. The conditions and conditions required to make democracy successful were non-existent. Despite these non-existent elements, the success of Indian democracy is indicated in the 67 years of functioning of Indian democracy. The awareness of the people of India, love and respect for democracy, hatred for authoritarian rule, the feeling of secularism of India etc. have played a necessary role in making

Indian democracy successful. Undoubtedly, there are many shortcomings in Indian democracy. Some of the shortcomings of Indian democracy are very dangerous, but despite this, Indian democracy is stable and strong. When we see the funeral procession of democracy in India's immediate neighbourhood and democracy faltering in developing countries, and on the other hand, when we see Indian democracy stable and thriving, our hearts are filled with joy and pride.

Read the above paragraph and answer the following questions :

1. What elements were present in India that made democracy a failure ?
2. What are the indications of the success of Indian democracy ?
3. What factors have played a significant role in making Indian democracy successful ?
4. What conclusion can be drawn about Indian democracy in comparison with the situation in neighbouring and developing countries ?

PART – F

6. Map : 4 + 4 = 8

(i) **Fill in any four places in the given map of India.**

The state with the most forests, Any one sandy soil area, Any one iron and steel plant, Nagarjuna Dam, Any one wheat producing area, Any one manganese producing area

(ii) **Fill in any four places in the given map of Punjab before 1947.**

Chamkaur Sahib, Khidrana, Sonipat, Samana, Ferozeshah, Multan